

## Bağımlılık Kuramı ve Türkiye Tarım Politikaları

Soner MAVİ<sup>1</sup>

### Öz

Bu çalışmanın amacı bağımlılık kuramı ile merkez-çevre ilişkilerinin tartışılarak Türkiye tarım politikaları açısından incelenmesidir. Bu bağlamda küreselleşme ve bağımlılık kuramı önde gelen düşünürlerin teorileri bağlamında incelenmiştir. Ardından ülke ekonomisinde başat sektörlerden olan tarım sektörünün dönemler itibarı ile tarımsal politikaların gelişimi değerlendirilmiştir. Son olarak söz konusu tarımsal politikalar bağımlılık kuramı ve merkez-çevre ilişkileri bağlamında incelenmiştir.

**Anahtar Kelimeler:** Bağımlılık kuramı, Merkez-çevre ilişkisi, Tarım politikası, Türkiye

### Dependency Theory and Turkey Agricultural Policy

### Abstract

The aim of this study is to discuss center-periphery relations with the aspect of dependency theory in terms of agricultural policies in Turkey. In this context, literature research was made about globalization and dependency theory. Then, the development of agricultural policies applied in agricultural sector, which is one of the dominant sector in the national economy, were evaluated. Finally, these agricultural policies were examined in the context of dependency theory and center-periphery relations.

**Keywords:** Dependency theory, Center-periphery relations, Agricultural policy, Turkey

**JEL:** Q18, B20

Geliş Tarihi (Received): 15.11.2020

Kabul Tarihi (Accepted): 11.06.2020

### 1. Giriş

Tarım, tarihsel süreç içerisinde çok farklı medeniyetlere ve ticaretin getirdiği hareketlilik sonucu birçok kültüre ev sahipliği yapmış zengin Anadolu topraklarında geçmişten beri devam etmekte olan en eski ticari faaliyetlerden biridir. Bu anlamda toprak yapısı ve mülkiyet anlayışı dönemsel değişimlere uğramış olmakla birlikte her dönem için önemli olan topraklardan en yüksek verimi sağlamaktır. Bu nedenle her dönemde ülke politikaları doğrultusunda tarım politikaları da çeşitli aşamalardan geçmiştir. İkinci Dünya Savaşı'nın ağır sonuçları tüm dünyada siyasal, sosyal ve kültürel açıdan çözülmemiş birçok sorun ortaya çıkarmıştır. Savaş sonrası bir tarafta sömürgelerini kaybeden devletler yeni arayışlar içindeyken diğer yandan sömürgeci kurtulan ülkeler var olma

mücadelesi vermiştir. Bu döneme kadar hakim olan sosyal bilim anlayışı mevcut sorunlara çözüm getirememiştir. Aralarında Wallerstein'in da bulunduğu birçok bilim adamı döneme hakim olan bilim anlayışının yeterli olmadığını ve değişmesi gerektiğini ifade etmektedir. Wallerstein, yeni çözüm önerileri getirmek, karmaşık durumu çözmek için kendi kuramını bu dönemde ortaya koymuştur.

İlk defa Edward Shills tarafından 'Merkez ve Çevre' makalesiyle ortaya atılan Bağımlılık kuramı (Gökmen, 2013), Merkez-Çevre ilişkisi veya periferileşme olarak da bilinen, ülkeler arasındaki dinamiği açıklamakta yetkin bir kuramdır. Bu kuramı Edward Shills sosyolojik olarak ele almıştır. Fakat bu kavram farklı uzmanlık alanlarında (iktisadi açıdan, siyasal açıdan, ekonomik açıdan vb.) farklı şekilde de

<sup>1</sup> Veteriner Hekim, Tarım ve Orman Bakanlığı, Tarım Reformu Genel Müdürlüğü, Ankara Üniversitesi, Veteriner Fakültesi, Hayvan Besleme ve Beslenme Hastalıkları Anabilim Dalı doktora öğrencisi, Orcid: 0000-0002-2743-6950, soner.mavi@tarimorman.gov.tr

yorumlanmaktadır. Merkez çevre kuramını anlamak adına farklı görüşleri de ele alarak yapılan genelleme, kavramın tanımlanmasında etkinlik sağlayacaktır. Bu noktada genel bakış açısı E. Shils, Ş. Mardin ve I. Wallerstein tarafından ortaya atılanlardır (Gökmen, 2013). Dolayısıyla kuramın anlaşılabilmesi için bu düşünce biçimlerini detaylı şekilde incelemek, kapitalist sistem üzerinde yükselen küreselleşen dünyada merkez-çevre ilişkisini ekonomik anlamda da ele almak gerekmektedir.

Türkiye ekonomisinde önemli yere sahip olan tarım, kırsal kesim yoğunluklu temel ekonomik bir etkinliktir. Ekonomik yapı içerisinde önemli yere sahip olmasına rağmen tarımsal faaliyetler 1950'li yıllara kadar plansız uygulamalar ile yürütülmüştür. 1960'lara gelindiğinde planlı dönemin başlaması ile birlikte tarım politikaları da planlamaya dahil edilmiştir. Kalkınma planları ile birlikte tarım sektöründe de planlı döneme geçilmiş ve bir dizi reform gerçekleştirilmiştir. Bu çalışma alinyazında birçok farklı kaynağın bir araya getirilmesiyle, Merkez ülkeler tarafından oluşturulan uluslararası kuruluşların önerileri doğrultusunda alınan kararlar ve bu kararların Türkiye'nin tarımsal politikaları üzerine etkisini gözler önüne serebilecektir.

## 2. Bağımlılık Kuramı, Periferileşme, Merkez-Çevre İlişkisi

Ekonomi odaklı yapılan tanımlamalar toplumsal alanının nasıl değiştiğini de tanımlamak için kullanılmaktadır. Fakat salt ekonomik tanımlamalardan ziyade çoğu teoride ekonomi diğer kavramlarla birlikte de ele alınmaktadır. Ekonomi tarihsel süreçte insanların yaşam tarzlarını belirleyen önemli faktörlerden biridir. "Ekonomideki merkez ve çevre modeli belli bir ülke içinde, daha yaygın olarak kullanılan kapitalist ekonomik sistemi uygulayan ve yaşayan toplumlarla, bu sürece girmekte olan ya da geri kalmış toplumlar arasındaki ilişkiyi vurgulayan yaklaşımdır" (Gökmen, 2013). Bu açıdan bakıldığında, mali karar mekanizmasını elinde bulunduran, gelişmişlik seviyesi yüksek, sanayisi üstünlük sağlayan metropoller merkez

olarak, kentselleşmemiş ve sanayi toplumu olamamış, az gelişmiş, iş olanakları zayıf olan ekonomilerin ise çevre olarak tanımlandığı anlaşılmaktadır.

### 2.1.1. Wallerstein'a göre merkez-çevre ilişkisi

Wallerstein, gelişmiş ve gelişmemiş ülkeler arasında bağ kurarken "Dünya Sistemi Teorisine" başvurmuştur. 1974 yılında kaleme aldığı eseriyle Wallerstein dünyanın ekonomik düzenini kapitalizmin ışığında ele alarak olumlu ve olumsuz yanlarını ortaya koymuştur. Kapitalizmin ortaya çıkışını 15. ve 16. yüzyıla götürerek yirminci yüzyılda yaşanan sorunların kökenlerinin de o dönemlerde aranması gerektiğini belirtmektedir. Çünkü sosyal değişimlerin ancak tarihsel olarak kavranması ile açıklanabileceğini savunmaktadır (Tunç, 2010). Wallerstein'a göre kapitalizm ve dünya ekonomisi bir paranın iki yüzüdür ve birinin var oluşu diğerinin var ya da yok oluşunu etkilemektedir. 16. yüzyılın koşullarında ortaya çıkan dünya sistemi daha sonra imparatorluk sistemini değil kapitalist dünya ekonomisinin gelişimini sağlamıştır (Bucak, 2003). Kapitalist dünya ekonomisi ise, kapitalist üretim tarzının tarihsel süreç içerisinde sermayenin belirli bölgelerde birikmesine dayanan hiyerarşiyle beraber dağılım eşitsizliğini getiren bir sistemdir. Bu birikim bağımlılık kuramı yönüyle ele alındığında, sanayi devrimi öncesi varlığını sürdüren merkezi imparatorluk sistemleri ile modern dünya sistemi arasındaki en temel farklılıklardan biri olan merkez ve çevre arasındaki ilişkilere değinerek Wallerstein modern dünya sisteminde merkez (core), çevre (periphery) ve yarı-çevre (semi-periphery) ülkeler kavramlarını ele almıştır (Avcıoğlu, 2014).

Sonuç olarak her bakımdan merkeze bağlı bir çevre ülke vardır. Az gelişmiş ülkeler dünya ekonomisinde yer almaya çalışırken merkez ülkelerin çıkarları sonucunda çevre ülkesine dönüşmektedir. Çevre ülkesi olma ve merkeze bağımlı olma sonucunda ülkelerin kalkınmaları aksamaktadır (Öztürk ve ark., 2009). Az gelişmiş ülkelerin rekabet gücü olmayan ürünleri

ile gelişmiş ülkelerin ürünleri arasında eşit olmayan mübadele gerçekleşmektedir. Bir başka deyişle, çevre ülkelerdeki üreticilerden merkez ülkelere süregelen bir değer akışı oluşmaktadır. “Gelişmiş ülkelerin, azgelişmiş ülkeleri sömürme ve yağma sürecinde ise bir kısır döngü oluşmaktadır. Öyle ki, söz konusu sömürme ve yağma, dünyanın üretim sistemini ve esasında kapitalist dünya ekonomisini tahrip etmektedir.” (Wallerstein, 2004). Modern dünya sisteminde merkez, çevre ve yarı çevre ülkelerinin arasında meydana gelen iş bölümünün oluşturulması ve devam etmesi sonucu dünya ekonomisi var olmaktadır. Aynı zamanda bu iş bölümünde kapitalist dünya ekonomisinde ülkeler arasında hiyerarşi vardır (Wallerstein, 1999). Kapitalist dünya ekonomisi zaman içerisinde genişlemeye ihtiyaç duymuş ve son dört yüzyılda merkezi Avrupa olan bir sistemden tüm dünyayı kapsayan bir sistem olmuştur. Bu süre içerisinde merkez ülkeler hem ekonomik hem de kültürel gelişmiş çevre ülkeler ise bunun aksine ekonomik ve kültürel olarak merkez ülkelere bağımlı hale gelmiştir. Bu şekilde ekonomik olarak sermayeye bağımlı hale gelmesinin yanında kültürel olarak da dünya çapına yayılan küreselleşme tek bir sistem haline gelmiştir (Wallerstein, 2009). Wallerstein’in vurgu yaptığı diğer konu yarı çevre veya semi-periferi kavramıdır. Yarı çevre ülkeler, merkez ile çevre arasında ancak çevreye daha yakın olan ülkelerdir. Hem merkeze hem de çevreye ait özellikler yarı çevre ülkelerinde görülmektedir. Zaman içinde değişen sistemle birlikte merkezdeki bir devlet yarı çevre devlete dönüşebilmektedir. Bu durumun tam tersi de söz konusu olabilmektedir (Arslan, 2001).

### 2.1. E. Shils’e göre merkez-çevre ilişkisi

Merkez-çevre kuramında; toplum bir merkeze sahiptir. Toplumun yapısında çevresini değişik yönlerden etkileyen bir merkez nokta söz konusudur. Bu merkezi bölge, toplumun içinde bulunduğu ekolojik alanda yaşayan insanlara çeşitli yönden etki etmektedir. Bu topluluğa üye olmak demek, belli bir ekolojik alanla sınırlı olmaktan veya aynı bölgede diğer insanlara uyum sağlamaktan ziyade, bu merkezi bölge ile

ilişki içinde olmaktan mütevellittir. Merkezi bölgenin var olmayan bir kuram olarak ele alınması mümkün değildir çünkü toplumsal yapıda bir konumu vardır ve bu konum matematik veya coğrafyayla ilgili değildir. Merkezi bölge veya merkez, değerler ve inançlar fenomenidir. Toplumu yönetmek için kullanılan sembollerin, değerlerin ve inançların emrindedir. Merkez ifadesi parçalanamaz oluşu ve basite indirgenememesinden kaynaklanmaktadır. Merkezin kutsal bir yönü de söz konusudur. Her toplumun aşağı yukarı laik, farklı kültürleri içeren ve hoşgörülü yapısı mevcuttur (Shils, 1961).

### 2.2. Ş. Mardin’e göre merkez-çevre ilişkisi

Merkez-çevre kuramını ele alan yazarlardan bir diğeri ise Şerif Mardin’dir. Mardin çalışmasında konuyu ele alırken Shils’in merkez-çevre kuramını Osmanlı İmparatorluğu’ndaki uygulamalarla örneklendirerek aktarmıştır. Shils’in kuramın başlangıcında dile getirdiği “Toplumun bir merkezi vardır” cümlesinden yola çıkarak bazı toplumların diğerlerinden daha sağlam merkezlerinin olduğundan, bu merkezleri oluşturan malzemelerin toplumlara göre farklılık gösterdiğinden bahsetmektedir. Osmanlı İmparatorluğu’nu sık sık örnek gösteren Mardin, “karmaşık ve incelmış bir kurumlar şebekesine dayanan” güçlü bir merkezden bahsetmektedir Mardin’in eserinde merkez ile çevre kuramı genel olarak Osmanlı İmparatorluğu’nun kendi içindeki yapılanmasına odaklanılarak, merkez yönetimin Osmanlı hâkimiyetindeki toprak yapılanmaları ile (yani çevresi) ilişkileri örneklendirilmiştir. Toplumsal yapının verdiği dezavantajların modernleşme sürecinde merkez ile çevresinin ilişkilerini nasıl etkilediğinden de detaylı şekilde bahsedilmiştir (Mardin, 1990).

### 3. Tarım Politikaları Kısa Tarihi

Selçuklu ve Osmanlı Devletlerinde toprağın mülkiyet hakları devlette iken kullanım hakları kişilere verilmiştir. Bu dönem tarım politikaları askeri güçlerin sürekli takviye edilmesi, vergilerin düzenli olarak toplanabilmesi gibi unsurlara dönük politikalarıdır. Cumhuriyet

döneminin başlarına bakıldığında ise yeni devletin Osmanlı Devletinden önemli ölçüde okuma yazma bilmeyen ve çiftçilikten geçimini sağlayan bir nüfus yapısı mirası ile yola çıktığı görülmektedir. Her alanda olduğu gibi tarımsal alanda da gelişimin kaçınılmaz olduğu o günlerde Aşar vergisinin kaldırılması, toprak mülkiyeti hakkı, topraksız çiftçilere ve göçmenlere arazi dağıtılması gibi tarımla uğraşmayı teşvik edici ve çağın gereklerine uygun tarımsal üretim gerçekleştirebilmeyi amaçlayan tarım politikaları oluşturulmuştur. 1929 yılında tüm dünyayı saran ekonomik buhran Türkiye’de de etkisini göstermiş, ekonomide devletçilik politikaları baskın olmaya başlamıştır. Bu kapsamda tahıl fiyatlarına destekleme getirilmiş, buğday koruma kanunu çıkarılmış ve 1932 yılında Toprak Mahsulleri Ofisi kurulmuştur. 1934 yılında uygulamaya geçirilen I. Sanayi Planı kapsamında tarım kesiminden elde edilen hammadde ile gıda, dokuma vb. sektörlerin geliştirilmesi temel hedeflerden biri olmuştur. Bu dönemde yine tarımda makineleşme konusunda da önemli adımlar atıldığı görülmektedir. Toprak dağılımını daha adil hale getirmek için başlatılan uygulamalar ise Atatürk’ün vefatı ve ardından II. Dünya Savaşı gibi nedenlerle sonuçsuz kalmıştır (TKB, 2004).

II. Dünya Savaşı döneminde tarımsal üretimde gerileme yaşanmış bazı tarımsal ürünlerde kıtlık noktasına gelinmiştir. Devletin ürün fiyatlarına narh koyması, karaborsanın artması sonucunu doğurmuştur. Bu dönem ortaya konan toprak reformu ile ilgili yasal düzenlemeler yapılmıştır. Yine bu dönemler Türkiye’de çok partili yaşamın başladığı günlere denk gelmektedir. Demokrat Partinin ülke yönetiminde söz sahibi olduğu 1950-1959 yılları ekonomide plansız dönem olarak geçmektedir. Bu dönemin başlarında uygulamaya konan Marshall Planı tarımdaki gelişmeler için destekleyici güç olmuş, tarımsal kredilerin genişlemesi üretimin artması sonucunu getirmiştir. Bu dönemin sonunda Türkiye buğday ihraç eden ülke konumuna geçmiştir. Ancak 1957 yılında ortaya çıkan kuraklık tarım sektöründeki bu olumlu

gelişmeleri sekteye uğratmış devlet bu dönem destekleme politikalarını ulaşım ve sanayi alanlarında yoğunlaştırmıştır (TKB, 2004).

### 3.1. Osmanlı dönemi tarım politikaları

Osmanlı’da modern tarım politikaları ilk olarak Kavalalı Mehmet Ali Paşa’nın müdahaleleri ile başlamıştır. Kurum ve kuruluşlara ait olan tarıma elverişli arazileri çiftçilere dağıtarak toprak reformu gerçekleştirmiştir. Batıda olan gelişmeleri de dikkate alarak özellikle pamuk üretimine önem vermiştir. 1838 yılında İngilizlerle imzalanan Balta Limanı Serbest Ticaret Anlaşması kapsamında Osmanlı Avrupa’ya hammadde ihraç ederken, diğer taraftan İngiliz ürünleri Osmanlı iç pazarına taşınmaktadır. Bu durum, geleneksel Osmanlı zanaatlarının yıkımına sebep olmuş ve söz konusu ithal malların finansmanı çoğunlukla borçlanma yoluyla gerçekleşmiştir (Kanbir, 2010).

Balta Limanı Anlaşması ile Osmanlı ticaretinde iç gümrüklerin yerli tüccarlar için devam etmesine karşın, İngiltere’ye gümrüklerde bir kez vergi uygulaması yaparak bu tüccarlar için haksız rekabet oluşturulmuştur. İç pazarda ithal gelen ürünlere karşılık yerli malların rekabet gücü azalmıştır. Bu anlaşma ile Osmanlı ekonomisinde yaşanan bir diğer gelişme ise Osmanlıların uyguladıkları yed-i vahit (tekeli) usulünün ortadan kaldırılmasıdır. Bunun sonucunda İngiliz tüccarlar üreticilerden alım yapabileceği için fiyatları belirler duruma gelmiştir. Nihayetinde İngilizler, yalnızca Osmanlı tebaasına ait olan serbest iç ticaret yapma hakkını kazanmıştır (Kanbir, 2010). Avcıoğlu’na göre bu anlaşma; “Bu gümrük esareti, Avrupa’nın ön aldığı bir dönemde, kapitalist gelişmenin temel şartı olan bağımsız gelişme olanağını kaldırarak, sanayileşmeyi engellediği gibi, mevcut sanayinin de yok olmasına yol açmıştır.” (Avcıoğlu, 1973). İngilizlerin serbest ticaret anlaşmasını sorunsuz yürütebilmesi için Osmanlı’da bazı siyasi değişimler de gerekmektedir ve bu değişim batılılaşma hareketi adı altında İngilizlerin

baskısıyla gerçekleşen Tazminat ve Islahat fermanları ile sağlanmıştır.

Bu dönemde bir dizi düzenleme ile tarım alanında üretimi arttırmaya yönelik hamleler yapılmıştır. Hem bitkisel hem de hayvansal üretimde teşvikler verilmiştir. Tarımsal ürün ticaretinin serbestleşmesi bu teşviklerden ilkidir. Bir diğer teşvik değeri yüksek ürünlerin üretimini artırmak amacıyla bu ürünlere sağlanan aşar vergisi muafiyetidir. Hayvancılıkta ise yapağı üretimini artırmak amacıyla merinos ırkı koyunların üretilmesi ve on yıl boyunca hiçbir vergi alınmamasıdır.

Osmanlı'nın tarımsal yapısına bakıldığında nüfusun az olduğu bölgelerde tahıl üretimi ve hayvancılık yapılırken nüfusun yoğun olduğu bölgelerde sınavi üretime dayalı tarım yapılmaktadır. Ekili toprakların yarısından fazlası 60 dönümden daha küçük işletmelerden oluşmaktadır. Ortak işletmecilik yapılan bu küçük işletmelerde sanayi tarımı değil geçimlik tarım yapılmaktadır. 1868 Nizamnamesi ile yabancılara toprak satışına izin verilmesi sonucu on yıl içerisinde İzmir'deki tarıma elverişli toprakların tamamı İngiliz tüccarların eline geçmiştir (Kanbir, 2010).

İmparatorluğun son dönem tarımsal politikaları incelendiğinde uluslararası unsurların etkili olduğu ve devlet piyasa ilişkisinin güçlendiği görülmektedir. Tarım alanında yapılan yeni düzenlemeler ile çiftçiler ürünlerini serbestçe piyasada pazarlayabilmiştir. Fakat bu durum büyük kapitalist çiftliklerin yayılmasına sebep olmuştur. Sömürge altında olan Osmanlı, çiftçisini koruyamamış tarımsal gelişim sağlayamamış ve bunun sonucunda buğday ve un ithal eden bir ülke olmuştur.

Tüm bu politikalar sonucunda tarım sektöründeki değişimler, uluslararası sistemin isteklerine uyum sağlamak zorunda kalmıştır. Bu dönemde dış pazara ham madde ihraç eden ve mamul ürün ithal eden konumunda bir çevre ülkesi haline almıştır (Kanbir, 2010).

### 3.2. Cumhuriyet dönemi tarım politikaları

1923- 1929 yılları tarımsal üretimin hızla artış gösterdiği bir dönemdir. Savaş koşulları nedeniyle üretimi yarı yarıya azalan başlıca ürünlerde 1922'yi izleyen birkaç yıl içinde savaş öncesi üretim hacmine ulaşıldığı görülmektedir. Bu duruma savaşın bitmesi ile erkeklerin yeniden tarımsal üretime dahil olması önemli bir sebepken diğer taraftan tarımsal üretime yönelik olumlu politikalar ve vergi uygulamaları da tarım üreticilerine kaynak yaratmış ve bu alanda büyümeyi sağlamıştır (Boratav, 2016).

Cumhuriyetin ilk yıllarında atılan en önemli adım olan İzmir İktisat Kongresi, Türkiye'nin gelişimi ve güçlenmesi için yapılacakları planlanmak üzere toplanmıştır. Kongreye her kazadan üç çiftçinin katılımı sağlanmış; toplam 1135 kişi davet edilmiştir (TKB, 2004). Alınan önlemler ve uygulanan politikalar sonucu söz konusu dönemde önemli bir üretim artışı yaşanmıştır. Örneğin, buğday üretimi anılan dönemin ilk yıllarında 1 milyon tonun altında iken 1928- 1929 yıllarında ortalama 2 milyon tona ulaşmıştır.

Savaş ve yokluk yıllarından sonra iktisadi temellerin yeniden oturtulmasında milli gelirin önemli bir kısmını oluşturan tarım kesiminde yaratılan bu dinamizm oldukça etkili olmuştur (Boratav, 2016). Ayrıca, 1925 yılında Aşar vergisinin kaldırılması ve 1926 yılında Medeni Kanunun kabulü de Türkiye'nin tarım ile ilgili Cumhuriyetin ilk yıllarında önemli politikalarını oluşturmaktadır. Medeni Kanunun kabulünden sonra topraklar miras yoluyla paylaşılması sonucu parçalanmış ve dolayısıyla küçük ve ekonomik değeri olmayan işletmeler oluşmuştur. Bu dönemde ucuz buğday ve ekmek üretmek için İktisat Bakanlığı buğday ithal etmiştir. Tüm bu çabalara rağmen 1929 yılı yaşanan ekonomik buhran sonucu buğday fiyatları olumsuz etkilenmiş ve hükümet bu durum karşısında koruma amaçlı Buğday Koruma Kanunu çıkarmıştır. Sonraki bir ayda Ziraat Bankasına buğday alım yetkisi tanınmış ve bu yetki buğday ile birlikte diğer hububatların da alınmasıyla birlikte TMO'ya verilmiştir.

Savaş döneminde ürün fiyatları yükselmeye devam etmiş, çiftçiyi koruma ve fiyatları düşürme adına narh politikaları uygulanmıştır. 1945 yılında Toprak Kanunu ile hazine arazileri dağıtılmıştır. Tütüne ilk defa 1947 yılında taban fiyat uygulaması getirilmiştir. Yine bu dönemden 1963 yılı planlı döneme kadar fiyatları düzenleme ve üretimi artırmak adına destekleme politikaları uygulanmıştır (Yavuz, 2005).

1962-1976 yılları arasında “popülist” olarak nitelendirilen iktisadi politikalar uygulanmıştır. Bu dönemde geniş halk kitlelerinin de siyaseten etkin olmasını sağlayan çok partili parlamenter sistemin yerleştiği görülmektedir. İthal ikameci sanayileşme politikaları, sosyal güvenlik sisteminin kurulabilmesi gibi çok sesli ortamın getirdiği iktisadi anlamda olumlu bazı gelişmeler yaşanmıştır. Bu durum da Türkiye’yi benzer gelişme düzeyine sahip diğer ülkeler arasında görece olarak yüksek bir konuma taşımıştır. Bu politikaların kırsal kesimde ve tarımsal hasıla üzerinde de bir takım etkileri söz konusu olmuştur. Tarımsal üretimin zaman içinde artan kesimi tarım satış kooperatifleri, Toprak Mahsulleri Ofisi, Tekel, Şeker Şirketi, ÇAYKUR gibi kuruluşlar aracılığıyla pazarlanmaya başlamış, böylece de hükümetlerin tarımsal faaliyetlere desteklemeleri artış göstermiştir. Bu da tarım ürünleri fiyatlarının piyasada kendiliğinden oluşabilecek fiyatlarının daha üzerinde olmasına imkân sağlamıştır (Boratav, 2016).

Türkiye’de 1960 sonrasında uygulanan iktisadi politikaya uyum sağlayacak biçimde kalkınmanın planlı yapılmasını sağlamak amacıyla 1960 yılında, “iktisat politikalarının yapımı ve uygulanmasına düzen getirmek, politikaları bilimselleştirmek, iktisat politikalarına amaç ve yöntem olarak istikrar kazandırmak” temel hedeflerini taşıyan Başbakanlığa bağlı Devlet Planlama Teşkilatı kurulmuştur (Özdemir, 2014).

Devlet Planlama Teşkilatı’nın kurulduğu tarihten bugüne 11 adet Beş Yıllık Kalkınma Planı yürürlüğe girmiştir.

Kalkınma planları, tarım sektörü açısından incelendiğinde ve ilk üç plan genel olarak değerlendirildiğinde tarım alanındaki büyüme hızının planlananın oldukça gerisinde kaldığı görülmektedir. Örneğin, Birinci Kalkınma Planında tarımsal alanda %4.2’lik bir gelişme hızı beklenirken gerçekleşme %3.2’dir. İkinci Kalkınma Planında amaçlanan %4.1’lik bir büyüme hızı iken gerçekleşen %3.1’dir. Planlanan büyüme hızının gerisinde kalmakla birlikte her iki planda da teknoloji ve girdi kullanımında önemli mesafeler katıldığı da görülmektedir. Üçüncü Kalkınma Planında amaçlanan tarımsal büyüme hızı %3.7 iken gerçekleşen %3.3 olmuştur. Bu plan döneminde ise geleneksel verim arttırıcı yöntemler yerine modern araç ve girdi kullanımında önemli yol alındığı görülmektedir. Bu dönemde hızlı makineleşme göze çarpmaktadır (Sencer, 1986).

1973-1977 yıllarını kapsayan Üçüncü Kalkınma Planında temel ilke sanayileşerek kalkınmaktır. Bu ilke planda tarımsal uygulamalarda kendisini teknolojinin geliştirilmesi, modern tarım yöntemlerinin yaygınlaştırılması, yeni pazarlar sağlanması ve kooperatiflerin geliştirilmesi şeklinde göstermektedir (DPT, 1973).

1979-1983 yıllarını kapsayan Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı tarımsal üretimde sıçrama yaratarak dış satıma ağırlık verme hedefini belirlemiştir. Tarımsal üretimde verimliliğin artırılması, niteliğin artırılması, iklimsel değişikliklerin tarımsal üretime etkisinin azaltılması ve teknolojinin yoğun kullanımı gibi hedefler belirlenmiştir. Bu plan yürürlüğe girmiş ancak ağır ekonomik koşullar nedeniyle tam olarak uygulanamamıştır (DPT, 1979).

1980’lere kadar uygulanan kalkınma planları, dış alımları ikame edici politikaların geliştirilmesi yönünde oluşturulmuştur. 1980’li yıllarda ise benimsenen liberal ekonomi, serbest piyasa koşullarını getirmiş, Devlet özel sektörün girişimlerine yatırımları teşvik edici politikalarla destek vermiştir. Bu dönemde tarım sektörünü yönlendiren Yem Fabrikaları, Et Balık Kurumu (EBK), Süt Endüstrisi Kurumu (SEK), Ziraî Donatım Kurumu (ZDK) ve Gübre Fabrikaları

gibi kurumlar özelleştirilmiş üretimin düşmesine neden olmuş ve tarımda büyüme hızı ortalama %2'yi geçememiştir.

1985-1989 yıllarını kapsayan Beşinci Beş Yıllık Planda tarımsal üretimdeki aksaklıkların önüne geçebilmek amacıyla kooperatifçiliğin desteklenmesi, kredi ve pazarlama imkanlarının geliştirilmesi, üretimde çeşitliliğin artırılması gibi hedefler öngörülmüştür. Bu plan ile ithal ikamesi yerine Türk ekonomisinin dışa açılması ve ihracata yönelik bir kalkınma stratejisi benimsenmiştir. (DPT, 1985) Ancak planda öngörülen hedeflere ulaşılmamıştır. 1990-1994 yılları arasını kapsayan Altıncı Beş Yıllık Planda da tarımsal büyüme hızını artırma hedeflenmiş ancak yaşanan iç ve dış siyasi olaylar makroekonomik dengelerin bozulmasına ve hedeflerin gerçekleştirilmemesine sebep olmuştur (DPT, 1990).

1996-2000 yılları arasını kapsayan Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı hem hazırlık hem de kapsam bakımından diğer planlardan farklıdır. Bu farklılık daha çok kurumsal ve hukuksal düzenlemelere ağırlık vermesinden kaynaklanmaktadır. Bu dönem planında arazi kullanım planlarının bulunmayışı, tarım alanlarının tarım dışı kullanımlarının artışı, arazi mülkiyetinde dengesiz dağılımın olması ve küçük işletmelerin sayısının artması gibi nedenlerle tarımın ekonomideki payının düştüğü tespiti yapılmış ve kırsal altyapısının oluşturulması, Su ve Toprak Yasasının çıkarılması ve başta Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri olmak üzere kalkınmada öncelikli yörelerin kalkındırılması hedeflenmiştir (DPT, 1996). Ancak hedeflenen birçok çalışma başlatılmamıştır.

2001-2005 yılları arasını kapsayan Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planında ilk defa “kırsal kalkınma” ifadesine yer verilmiş, kırsal alanda tarımsal istihdamın artırılması, yaşam koşullarının iyileştirilmesi, bölgelerarası tarımsal gelişmişlik farklılıklarının en aza indirilmesi hedeflenmiştir (DPT, 2001).

2000'li yıllardan sonra uygulanan kalkınma planlarında Uluslararası Para Fonu (IMF) ile

imzalanan anlaşmalar çerçevesinde tarımsal politikalar uyarlanmıştır. Bu uyarlamalardan biri uygulanan destekleme politikalarından vazgeçilerek Dünya Bankası'nın önerdiği, küçük üreticiyi hedef alan araziye dayalı Doğrudan Gelir Desteği Sistemine geçilmesidir. Bu kapsamda ayrıca genel olarak çiftçilere verilen ekonomik desteğin sınırlandırıldığını da söylemek mümkündür. Ayrıca yine bu dönemde Türkiye Zirai Donatım Kurumu, İstanbul Gübre Sanayi A.Ş., Türkiye Gübre Sanayi A.Ş., Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş., ÇAYKUR ve Tekel kurumları özelleştirilmiştir (Narin, 2011).

1980 sonrası Türkiye tarım politikalarını incelediğimizde tarımsal yapı ve politikalarda dünyada olduğu gibi Türkiye'de de önemli önemli değişiklikler yaşanmıştır. 2000'li yıllardan sonra Türkiye'deki tarım politikalarındaki değişimde özellikle dış dinamiklerin etkin olduğu görülmektedir. Dünya Bankası (DB), Avrupa Birliği (AB) Uluslararası Para Fonu (IMF) ve Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ) gibi uluslararası kuruluşlar Türkiye'nin tarım politikasını oluşturmada etkin olmuştur (Narin, 2011).

Türkiye nüfusunun büyük bir bölümünü içine alan tarım sektörü 1980'li yıllara kadar ekonomide önemli yere sahip olmuştur. Bu ölçüde ekonomiden ciddi bir pay tarım sektörüne aktarılmıştır. 1980'li yıllardan sonra ise liberalleşme ve serbestleşme politikalarından dolayı tarım sektörüne ekonomiden ayrılan pay azalmış ve devlet tarım sektöründen giderek çekilmeye başlamıştır. Bu dönem Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ) tarım anlaşmaları sonucu gelen yükümlülükler, DB ve IMF gibi uluslararası kuruluşların yön vermesiyle yeniden düzenlenmiştir (Narin, 2011).

Liberalleşme ve serbestleşme politikalarının uygulanması sonucu tarım sektörüne yapılan ilk uygulama gübre fiyatlarını arttırmak olmuştur. Bununla birlikte kimyasal gübre ve diğer girdilere sağlanan girdi sübvansiyonları kaldırılmıştır. Ürünlere verilen tarımsal destekleme fiyatları düşürülmüş ve destekleme alanı küçültülmüştür.

Yine bu dönemde tarım alanına verilen kredi koşulları ağırlaştırılmış ve tarım ürünlerinin dış ticaretlerindeki korumacı yaklaşım yeniden revize edilerek azaltılmıştır (Şahinöz, 2011). Tarımsal kamu kuruluşları yeniden düzenlenmiş ve tarım sektörü üzerindeki etkisi azaltılmıştır. Tarım Bakanlığına bağlı olan Ziraat İşleri, Ziraat Mücadele, Hayvancılığı Geliştirme, Gıda İşleri, Veteriner İşleri ve Su Ürünleri Genel Müdürlükleri kapatılmıştır. Tarımsal kuruluşların yeniden yapılanması ile birçok kuruluş tarım alanında etkin olmaya başlamıştır (Narin, 2011).

Tablo 1. Tarım sektöründeki özelleştirme

Şirket Adı	Satış Tarihi	Satış Bedeli (1000 \$)
Süt Endüstrisi Kurumu	1993-1998	69619.76
Yem Sanayi	1993-1995	21416.71
Et ve Balık Kurumu	1995-2000	59179.46
Orman Ürünleri Sanayi A.Ş.	1996-2000	32263.56
Türkiye Ziraat Donatım Kurumu	1998-2000	6624.45
Türkiye Gübre Sanayi	1999-2005	241276.41
TEKEL	2003-2011	2423492.57
Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş.	2009-2011	760.87

Tarım sektöründe yaşanan önemli bir düzenleme ise Tablo 1’de verildiği üzere 1990’lı yıllarda yapılan Kamu İktisadi Teşebbüslerin (KİT) özelleştirilmesidir. Bu kapsamda tarımın gelişmesinde önemli görevleri olan Süt Endüstrisi Kurumu, Yem Sanayi, Et Balık Kurumu, Orman Ürünleri Sanayi A.Ş. ve Türkiye Ziraat Donatım Kurumu gibi kurumlar özelleştirilmiştir (Narin, 2011). 1994 yılında yaşanan kriz Türkiye ekonomisi ile birlikte tarım sektörünü de olumsuz etkilemiştir. Tarımsal desteklemelerin bütçe üzerindeki yükünü azaltmak amacıyla tarıma verilen desteklemelerde değişikliğe gidilerek prim ve girdi destekleme modeline geçilmesi öngörülmüştür. Bu uygulama ile desteklenen ürün sayısı azalmaktadır. Ancak bu uygulama tarımsal işletme sayısının fazla olması, tarım sektöründeki bazı yapısal sorunlar ve çiftçi kayıt sistemindeki yetersizlikler nedeniyle devam

etmemiş ve üç yıl sonra daha önce uygulanan tarımsal destekleme uygulamalarına geri dönmüştür. (Gökdemir, 2002).

Tarım politikaları 1990’lı yıllarda yapılan iki anlaşma ile dışsal belirleyicilerden etkilenmeye başlamıştır. Birincisi 1995 yılında yürürlüğe giren ve Dünya Ticaret Örgütü kapsamında imzalanan tarım anlaşması ve ikincisi 1996 yılında yürürlüğe giren Avrupa Birliği ile imzalanan Gümrük Birliği anlaşmasıdır. Bu anlaşmalar uyarınca üye olan ülkeler çeşitli taahhütlerde bulunmuştur. Dünya Ticaret Örgütü anlaşması ile uygulanan iç destekler toplam tarımsal üretimin %10’unu geçmeyecek şekilde yeniden düzenlenmiştir. Bu şekilde tarımsal desteklemelerin serbest piyasa koşullarına göre şekillenmesi ve kamu kaynaklarının daha rasyonel kullanılması için 7. Kalkınma Planı bu gelişmelere uygun olarak hazırlanmıştır. Devlet, tarım ürünleri fiyatlarındaki müdahalelerini azaltmak amacıyla prim desteğinden vazgeçerek Doğrudan Gelir Desteği (DGD) uygulamasına geçilmiştir. Küçük aile işletmelerinin dünya piyasalarında rekabet etmesini engelleyen, fiyat dalgalanmalarını düzenleyen ve yerli üretime teşvik ettiren gümrük vergileri düşürülmüştür. 1980 sonrası tarımsal politika, tarımdan sanayiye kaynak aktarımı şeklinde olmuş; kırsalda yaşayan kesimde yoksullaşma meydana gelmiştir. 2000’li yıllardan sonra Türkiye’nin tarım politikalarına daha çok Avrupa Birliği uyum süreci ve Dünya Ticaret Örgütü Cenevre anlaşmaları yön vermiştir (Narin, 2011). Sonuç olarak 1980 sonrasında dünyada olduğu gibi Türkiye’de de devletin küçülme ve çeşitli sektörlerden çekilme politikaları tarım sektörünü önemli ölçüde etkilemiştir. Devletlerin ve kamu kaynaklı şirketlerin piyasa üzerinden el çekmesine paralel olarak özelleştirme politikaları ve çokuluslu şirketler piyasaya girmiştir (Özertan, 2013).

#### 4. Türkiye’de Uygulanan Tarım Politikaları ve Bağımlılık Kuramı

Birinci bölümde yapılan tanımlamalar ışığında kapitalist sistemin uyguladığı gelişmiş, gelişmekte olan ve az gelişmiş ülkeler ile



ekonomik merkez-çevre tanımlamasının örtüştüğünden bahisle, batılı ve sanayileşmiş ülkelerin, gelişmekte olan ülkelere gelişmeleri için yol çizmekte olduğu ifade edilmiştir. Wallerstein'a göre de dünyanın ekonomik sisteminin her parçası birbiri ile belirli bir hiyerarşik düzen içinde ilişkilidir. Bu hiyerarşinin üst basamaklarında gelişmiş Avrupa Birliği ülkeleri ve ABD yer alırken alt basamaklarda gelişmekte olan veya az gelişmiş üçüncü dünya ülkeleri yer almaktadır. Buna göre hem merkez hem de çevre ülkeler dünya ekonomik sistemi içerisinde yer alabilmektedir. Ancak çevre ülkelerin bir kısmı uyguladıkları liberal politikalar, coğrafi konumları ve çok uluslu şirketlerin ve uluslararası kuruluşların stratejilerine uygun biçimde hareket etme bileşkesi içinde dünya ekonomik sistemi ile entegre olmayı başaramışlarken diğer bir kısmı da meta üretim zincirlerine katılmayarak bu sistemden dışlanmaktadır (Öztürk ve ark., 2009).

Çevre ya da yarı çevre ülke olarak konumlandığımız bir ülke dünya ekonomik sistemine entegre olmada başarı göstermiş olsa bile sanayileşmede başarılı olmuş merkez ülkelere iktisadi olarak bağımlılıktan kurtulamamakta, yatırım, teknoloji ithalatı ve ihracatlarına pazar bulma bağlamında merkez ülkelere bağımlı kalmaya devam etmektedir. Bunun önemli bir sebebi bu ülkelerin kendi ekonomilerini uluslararası ekonomilere eklememiş olmasının yarattığı hassasiyet ile uluslararası finans piyasalarında döviz ve sermaye hareketlerinin doğal istikrarsızlıklarına karşı ülke ekonomisinin korunaksız kalmış olmasıdır. Diğer bir deyişle, bir çevre ülke için ulusal ekonominin uluslararası sisteme eklenmesi ülke içerisindeki sermaye gruplarının aldığı kararların uluslararası kuruluşlara bağımlı olarak yürütülmesi ve bu nedenle ülkelerin ulusal politika belirleme güçleri kalmaması ve her bakımdan merkeze bağımlı ülke konumunda çevre ülkesi olarak kalması anlamına gelmektedir (Öztürk ve ark., 2009). Wallerstein, çevre ülkelerin tarımsal üretime ve ihracata yoğunlaştıkları için az

gelişmiş ülke olarak kaldıklarını ve bu şekilde devam ettiklerini belirtmektedir. Dünya ekonomik sisteminde merkezin çıkarları ön planda olduğundan, çevre ülkelerin bu yapının içerisinde kalmak için çabalarken çevre ülkesi (periferi) haline gelmekte olduğunu ifade etmektedir. Bağımlılık ve çevre ülkesi olmak bu ülkelerin kalkınmalarını engellemektedir (Öztürk ve ark., 2009).

Türkiye, farklı iktisadi kıstaslarla incelendiğinde akademisyenler tarafından “az gelişmiş” veya “gelişmekte olan ülke” tanımlamaları içinde değerlendirilebilmektedir. Ancak Türkiye'ye ve sorunlarına genel olarak bakıldığında enflasyon, işsizlik, gelir dağılımında dengesizlik gibi yapısal sorunların sürekli hale gelmesi en azından bir çevre ülke olduğunu açıkça göstermektedir (Sevinç, 2011). Esasen sanayi devriminin yaşandığı yıllarda bu gelişmeleri dünyayla eşzamanlı olarak takip edemeyerek o yüzyıldaki gelişmelerin gerisinde kalan Osmanlı Devleti'nin son yüz yıllık tarihi içinde yaşanan gelişmeler bağımlılık açısından başlangıç kabul edilebilir. 1838 yılında İngilizlerle imzalanan Balta Limanı Anlaşması ile gümrük tarifeleri değişmiş, iç gümrük uygulamaları yerli tüccarlar için devam ederken İngiltere'ye gümrüklerde bir defaya mahsus vergi uygulaması yapılarak rekabet ortamı oluşturulmuştur. Bu durum İngiliz ürünleri Osmanlı iç pazarına taşınırken yerli üretimin rekabet gücün sınırlandırılmasına sebep olmuştur. Bu da, bir süre sonra rekabete konu tarımsal ürün fiyatlarının piyasaya hakim olan İngiliz tüccarlarınca belirlenmesine sebep olmuş bu da yeterli finansal kaynağa sahip olmayan yerli işletmelerin varlıklarını sona erdirmeleri sonucunu doğurmuştur (Kanbir, 2010).

Günümüz Türkiyesi iktisadi tarihi hakkında bağımlılık kuramı ve merkez-çevre ilişkisi bağlamında birçok değerlendirme yapılabilmektedir.

İki dünya savaşı sonrasında yeniden çizilen sınırlar, değişen koşullar hem merkezi ülkeleri hem de çevre ülkeleri arasında yeniden işbölümünü zorunlu kılmıştır. Merkezde yine

sanayisi güçlü gelişmiş ülkeler yer alırken çevrede yeni kurulmuş, sanayileşmesini tamamlayamamış, tarımsal üretimde kırsal kalkınmayı yeterince başaramamış ülkeler yer almaktadır. Bu bağlamda, İkinci Dünya Savaşı sonrasında yeniden dağıtılan roller ve iş bölümü çerçevesinde Türkiye'ye biçilen rol de önemli bir tarım ülkesi olarak öncelikle savaş sonrası Avrupa'yı besleyecek kaynakların hazırlanması, daha genelde ise ürün ihracatı için pazar oluşturması ve tarım ürünü satan bir ülke haline gelmesidir. Bu amaçla 1948-1952 yılları arasında Marshall Planıyla sağlanan yardımlar sonucu ülkenin tarım sektöründe hızlı bir makineleşme yaşanmış ve ekim alanları hızla genişlemiştir. 1950'lerden önce sadece kendi için üretim yapan ve bir kısmını da iç pazarda satan tarımsal üretici, kapitalist ilişkilerin gelişmesi sonucu pazar yapısına bağımlı hale gelmiştir. Çoğunluğu küçük üreticilerden oluşan tarımsal üretici, ürününü pazar çıkardığında bölüşüm ilişkileri içine girerek ürününü düşük fiyatla satarken ona yüksek fiyatla tarımsal girdi, sanayi malı satan tüccar, ihracatçı ve yabancı şirketlerle etkileşim içine girmektedir (Oral, 2015).

Ayrıca İkinci Dünya Savaşından sonra hem güvenlik hem de ekonomik işbirlikleri konusunda birlikte hareket etmek amacıyla kurulmuş birçok uluslararası kuruluş olduğu görülmektedir. Nitekim bunlardan biri olan ve 1945 yılında kurulan ve 1947 yılında üye olduğu IMF'in ana sözleşmesinde bu kuruluşun temel amaçlarının uluslararası işbirliğinin geliştirilmesini sağlamak, uluslararası ticaretin dengeli biçimde yürütülmesine yardımcı olmak ve ödemelerde sıkıntı yaşayan ülkelere gerekli geri dönüş önlemlerini almak kaydıyla yeterli maddi destek imkânları sağlamak gibi amaçlar yer almaktadır (Eğilmez, 2009). IMF'nin, 1970'lere kadar bu amaçlarla uyumlu biçimde az gelişmiş ülkelerde küçük üreticiliği destekleme yönünde politikalar oluşturduğu görülmektedir (Oral, 2015). 1970'lerin başlarında ise doların altınla ilişkisi kesildikten sonra IMF'nin amaçlarında da yavaş yavaş bir değişikliğe gidildiği, gelişme yolundaki ülkelere parasal

destek ve program desteği verilmeye başlandığı ana sözleşmede ifade edilen uluslararası parasal ve ekonomik sorunların danışma ve kararlaştırma merkezi olma özelliğini devam ettiremediği görülmektedir (Eğilmez, 2009). Bu bağlamda IMF 1980'lere kadar az gelişmiş ülkelerde küçük üreticiliği destekleme yönünde politikalar uygulamıştır. 1980'li yıllara kadar Türkiye'de uygulanmakta olan içe dönük dışa bağımlı genişleme bir süre sonra sermaye birikiminin sürmesi önünde bir engel haline gelmeye başlamıştır (Boratav, 2016). Bu durum da yeni bir birikim modeline geçilmesi gerekliliğini doğurmuştur. Ayrıca bu gereklilik sadece yerli sermaye için değil ancak Türkiye tarafında tıkanmalar yaşayan uluslararası sermaye için de geçerlidir. Bu kapsamda IMF de 1970'lerden sonra değişim sürecine giren ana amaçları kapsamında Türkiye'ye neoliberal politika ile uyumlu program destekleri verme yoluyla istikrar ve uyum politikaları çerçevesinde yeni reçeteler dayatmaktadır. Tüm bu süreçlerin sonucunda uluslararası sermayenin empoze etmesi sonucu 24 Ocak kararları uygulamaya konulmuştur (Oral, 2015).

Neo-liberal ekonomiye yönelik uygulamaların hayat geçirilmeye başlandığı ve uluslararası kredi kuruluşlarının baskısı sonucu ortaya konulan 24 Ocak 1980 kararları ile başlayan tarımsal üretimde desteklemeleri azaltıcı yönde yapılan uygulamalar ile ihracatı arttırmaya yönelik hedefler doğrultusunda tarımsal ürün fiyatlarının ihracatta rekabet edebilmesi için fiyatların düşük tutulması, tarımsal üretim yapan yerli üreticilerin ekonomik sorunlar yaşamalarına sebep olmuştur. 24 Ocak programının tarıma yönelik temel politikası, üretimden pazarlamaya her sürecin uluslararası kuruluşlar tarafından denetlenebilir hale getirilmesidir. Bu nedenle öncelikle küçük ölçekli işletmeleri tasfiye etmeye ihtiyaç duyulmuş yerine büyük işletmeler konulmuştur. 1980 öncesinde kırsal kesimde bir yandan pazar ilişkilerinin oturtulması, öte yandan bu ilişkilerden zarar görebilecek küçük ölçekli işletmelerin korunmasına yönelik politikalar desteklenirken 1980 sonrası istikrar ve yapısal

uyum programları kapsamında devreye girdiği uygulamalarda temel tarım girdilerinin sağlanmasında ve dağıtımında kamu tekeli sona erdirilerek ve kamunun fiyat ve destekleme alımları büyük ölçüde ortadan kaldırılarak tarıma dayalı sanayi özel sektöre bırakılmıştır (Oral, 2015).

24 Ocak kararları etkisiyle 1985 yılında Dünya Bankası ile imzalanan anlaşma sonrasında tohumluk ve gübre fiyatları ile birlikte dış ticaret de serbest bırakılmıştır. Bu durum daha önce tekel konumunda etkinlik gösteren TİGEM, TZDK gibi kamu kuruluşlarının varlık nedenlerini ortadan kaldırmıştır. Kısa sürede özel tohumculuk firmalarının sayısı 3'ten 60'a çıkarılmış, TZDK'nın gübre piyasasındaki payı 1980'lerde %95 iken on yıl içerisinde %10 gibi bir orana düşmüştür. Yine bu politikaların etkisiyle 1980 öncesinde yok denecek kadar az olan tarım ürünleri ithalatı bu dönemden sonra önemli boyutlara ulaşmış, tarımsal ithalat tahıl ve yağlı tohumlarda yoğunluk göstermiş, hayvansal ürünler ithal edilmeye başlanmıştır (Oral, 2015). Uygulanan politikalar sonucunda ülkenin makroekonomik göstergeleri takip edilen ihracata yönelik büyüme politikalarının toplumsal ve ekonomik olarak önemli sorunlar içerdiği 1994 yılında yaşanan derin ekonomik kriz ile ortaya çıkmıştır. (Oral, 2015). Bu krize çözüm üretebilmek amacıyla ortaya konulan 5 Nisan kararlarının tarımsal üretim açısından sektörü derinden etkileyen sonuçları olmuştur. Bu program kapsamında destekleme fiyatlarının belirlenmesinde dünya fiyatlarının dikkate alınmasına, hububat, şekerpancarı ve tütün dışındaki ürünlerin destekleme dışında bırakılmasına, tarımsal girdi sübvansiyonlarına sınırlama getirilmesine karar verilmiştir (Oral, 2015).

Ülkedeki tarım ürünlerinin özellikle de tahıl ürünlerinin fiyatlarının dış piyasalara göre şekilleniyor olması çiftçileri kitlesel üretim yapabilmek için devamlı daha geniş alanlarda daha az çeşit ancak üretilen tahıldan daha kitlesel olarak üretmeye zorlamaktadır. Bu noktada ürün miktarı niceliksel olarak artış gösterirken ürün çeşitliliği giderek azalmakta ve bu durum da

tarımsal üreticiyi sürüm çıkmazına sokmaktadır. Tarımsal üretici, ürettiği ürünü satabilmek için resmi alım kurumları, kooperatifler veya büyük tüccarlara malını satmaya ve parasını almaya çabalamaktadır. Bu süreçte kullanılan tohum da hibrit tohum olduğundan tohum birikimi yapamamakta ve her sene yeniden tohum almak durumunda kalmaktadır (Ünal, 2017). Tüm bunlar tarımsal üretimde bulunan kesimin giderek daha fazla borçlanmasına ve tarımsal üretimde daralma yaşanmasına neden olmaktadır.

90'lı yılların ortalarında küreselleşme bağlamında yaşanan önemli bir diğer gelişme de Türkiye'nin Gümrük Birliğine üyelik sürecidir. Uluslararası kuruluşların yönlendirmesiyle 1980'lerden sonra dış etkilere açık olan tarımsal üretimde ana politikalar uzun zamandır devam eden Avrupa Birliği uyum süreci ve Gümrük Birliği anlaşması ilkeleri gözetilerek belirlenmektedir. Gümrük Birliği, üye ülkelerin aralarında ticari ilişkilerde her türlü gümrük vergilerinin kaldırılması, ithal kısıtlamalarının ve diğer engellemelerin kaldırılmasını sağlamak amacıyla oluşturulan ortak bir gümrük birliği anlaşmasıdır (Aysu, 2002). Ülkemizin 1995 yılında resmen üyelik statüsüne sahip olduğu bu birlik, üye ülkeler açısından sağladığı pek çok kolaylıkla birlikte bazı önemli yükümlülükleri de beraberinde getirmektedir.

Bu yükümlülüklerden bir tanesi ithalatı yapılan ürünlerde gümrük tarifelerinin düşürülmesi ve yerli desteklerin azaltılmasıdır. Bu ve benzeri yükümlülüklerin altında yatan en önemli saiklerden biri, kamu tekeli ile uygulanmakta olan korumacı politikaların yerine yabancı sermayeye hareket kolaylığı getirecek uygulamaların hayat geçirilmesidir. Bu sayede esas amacı neoliberalizmin hakim olduğu bir Avrupa yaratmak olan Avrupa Birliğinin, Gümrük Birliği Anlaşması üzerinden Türkiye'nin ticaret politikalarını ve gümrük rejimini denetim altına alması ve kendi tarımsal üretimi için ülkeyi bir pazar haline getirmesi hedeflenmiştir. Söz konusu ekonomik problemler Gümrük Birliği ve taraf olunan diğer uluslararası anlaşmalarla iyice yerleşmiş bu da

ülkede sosyal, kültürel ve ekonomik pek çok soruna sebep olmuştur. Köyden kente göç olgusunun yaygınlaşması, bunun getirdiği büyük şehirlerde yaşanan sosyal ve kültürel sorunlar, yerli üreticinin reel gelirinin azalması ve kırsal kalkınmanın gerçekleşmemesi gibi problemler ortaya çıkmıştır (Öztürk ve ark., 2009).

IMF ve Dünya Bankası gibi kuruluşlar da bu süreçlerde hızlandırıcı etkiye sebep olmuştur. IMF ile yapılan stand-by anlaşmaları çerçevesinde tarımsal ürün fiyatlarında enflasyon hedefi oranında artış yapabilmek için sınırlılığı, üreticinin reel gelirini önemli ölçüde azaltmıştır. Söz konusu kuruluşlar önerdikleri istikrar programları çerçevesinde çevre ülkelerin ulusal politikalarını belirlemede ana işleve sahipken diğer uluslararası kuruluşlar da tarımsal üretim ve yapılar konusunda çevre ülkelerde kısıtlayıcı kararların alınmasını sağlamıştır. Bu kuruluşların merkez ülkeler ağırlıklı yapılar olduğu düşünüldüğünde, yapılan tüm anlaşma ve düzenlemelerde esasen dünya iktisadi sisteminde çevre ülkelerin sistem içinde konumlandıkları yerin, yerli ekonomiyi sistemin birikim ihtiyaçlarına uyarlamak olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle de çevre ülkenin iktisadi gelişimi merkez ülkelerin ihtiyaçları çerçevesinde gelişmektedir. Bunun en net örneği 1986 yılında imzalanan Uruguay Raund müzakereleri sonucu ortaya çıkan anlaşmalardır. Bu müzakerelerde tarım en önemli düzenleme maddesi haline getirilirken çevre ülkelerin tarımsal politikaları belirlemede dünya piyasa koşullarını esas alma zorunluluğu ortaya konmuş, bu bağlamda bu ülkelerin tarımsal sübvansiyonları azaltmaları ve gümrük tarifelerini düşürmeleri sonuçlarını beraberinde getirmiştir (Fotourehchi ve Şahinöz, 2016).

Uruguay Raund müzakereleri genel olarak incelendiğinde, tarımsal üretim yoğunluklu ekonomiye sahip çevre ülkelerin tarımsal faaliyetlerini yürütmede uluslararası kuruluşlara ve küresel ölçekte ticaret yapan büyük şirketlerin politikalarına bağlı hale geldiği anlaşılmaktadır. Küresel ölçekte ticaret yapan ve pazarı küresel piyasalar olan bu kuruluşlar için öncelikli olan ise çevre ülkelerin ulusal nitelikteki tarımsal

politikalarından çok küresel ihtiyacı karşılamaya yönelik tarımsal politikaların hayata geçirilmesi gereğidir. Tarımsal üretimin azalmasına sebep olan bu süreç, gelişmiş merkez ülkelerin ellerindeki tarımsal ürün fazlaları için pazar yaratmış olmaktadır (Öztürk ve ark., 2009). Diğer bir deyişle merkez ekonomilerdeki birikimin çevre ülkelerde ortaya çıkan pazar ile eritilmesi sağlanmıştır. Türkiye’de de 2006 tarihinde çıkarılan 5488 sayılı Tarım Kanunu ile söz konusu “piyasacı” anlayışın pratiğe dönüşmesindeki hukuki alt yapı oluşturulmuştur.

Tarım Kanunu’nda geçen “tarımsal hizmetlerde de devletin üretim, işleme, pazarlama gibi faaliyetlerden süreç içerisinde geri çekilmesi, buna karşılık bu faaliyetlerde özel sektörün rolünün artırılması” hükmü değişikliği açıkça belirtmektedir (Teoman ve Tartıcı, 2012). Yine gelişmiş merkez ülkeler, kendi iktisadi gelişimleri lehine çevre ülkeleri ticari yükümlülüklerle karşı karşıya getirirken kendi ülkelerinde söz konusu giriş engellerini kaldırmayarak çevre ülkelerin kendi ülkelerine yapacakları ihracatları da sınırlandırma yönünde politikalar benimsemişlerdir (Stiglitz, 2006). Sanayi ve hizmet sektörlerinde değer yaratmayı iktisadi büyümede başat olarak tanımlarken dünyada mutlak anlamda önemini koruyan tarımsal üretimde gerilemeyi getirici birçok düzenlemeyi zorunlu tutmuşlardır. Halbuki esasen tarım sektörü iktisadi büyümede sanayi sektörüne kıyasla daha merkezi bir öneme sahiptir. Sanayileşme ise bir büyüme kaynağı olmaktan ziyade sürdürülebilir bir büyümenin bir getirisi olarak kabul edilmektedir (Şenses, 2001).

Türkiye ekonomisi de söz konusu tüm bu zorunluluklar istihdamı tarımsal üretimden başka alanlara kaydırmış bu durum da iç göç olaylarının artmasına zemin hazırlamıştır. Daha önce nüfusun önemli bir bölümü kırsal kesimde yaşadığından kente doğru ortaya çıkan ekonomik nedenlerle zorunlu göç dalgası, beraberinde kent içinde sosyal ve kültürel anlamda eşitsiz koşulların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Ayrıca kentlerde sanayi ve

hizmet sektörü yeterince gelişmemiş olduğundan bu sektörlerde emek arz etmek üzere kente göç eden tarımsal nüfus açısından işgücü fazlasına sebep olmuştur. Bunun sonucunda işsizlik sürekli artış göstermiş, gelir dağılımı dengesizliği artmıştır (Öztürk ve ark., 2009). Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerde tarımsal desteklemeler azalırken, gelişmiş ülkeler ve özellikle Avrupa Birliği, fiyat politikaları ile tarımsal üretime kendi ülkelerinde müdahalelerde bulunmakta ve tarımsal faaliyetler Avrupa Tarımsal Garanti ve Yönlendirme Fonu (FEOGA)'nun garanti bölümünden desteklenmektedir (Öztürk ve ark., 2009).

Türkiye’de tarım politikalarının tüm dünyada olduğu gibi küreselleşmenin etkisiyle uluslararası kuruluşların dış dinamiklerini oluşturduğu bir reform sürecine girdiği görülmektedir. Bu bağlamda 2000’li yıllarla birlikte Dünya Bankası desteğiyle birlikte uluslararası rekabet düzeyi yüksek ve bütçe üzerindeki yükü hafiflemiş bir tarım sektörü hedeflenmiş, bu amaçla tarım reformu gerçekleştirilmiştir.

Tarım reformu üç temel unsura dayanmaktadır. Bunların ilki Doğrudan Gelir Desteği (DGD)’nin yaygınlaştırılmasıdır. Dünya Bankasıyla yapılan “Ekonomik Reform Kredisi Anlaşması” ile başlatılan “Tarım Reformu Uygulama Projesi (ARIP)” kapsamında; bu bağlamda da tüm desteklemeler ve sübvansiyonlar kaldırılarak Doğrudan Gelir Desteği (DGD)’ne geçilmiştir. İkinci unsur, fiyat ve girdi desteklerinin aşamalı olarak kaldırılması ve üçüncüsü ise tarımdaki devlet işletmelerinin özelleştirilerek tarım ürünlerinin işlenmesi ve pazarlanmasında hükümet müdahalesinin azaltılmasıdır. Bu bağlamda, tarım reformu uygulamalarının en önemli adımı DGD ile birlikte Türk tarım sektörüne kazandırılan amacı tarım üreticilerinin kayıt altına alınarak bir envanter oluşumunu mümkün kılan Çiftçi Kayıt Sistemi (ÇKS)’nin oluşturulmasıdır.

ÇKS ile gelecek dönemde tarımsal politikalara yön verecek tarımsal veri tabanı oluşturulmuştur

Ayrıca, tarımsal arazilerde toprak ve su kalitesinin korunması, yenilenebilir doğal kaynakların sürdürülebilirliği ve yoğun tarımsal faaliyetlerin olumsuz etkilerinin azaltılmasına yönelik gerekli kültürel tedbirlerin alınması amaçlarıyla 2006-2010 yılları arasında devam eden 9 milyon Dolarlık proje bütçesinin tamamı Dünya Bankası tarafından finanse edilen Çevresel Amaçlı Tarımsal Arazilerin Korunması (ÇATAK) Projesi de 2000’li yıllarda uygulanan tarım reformunun bir unsurudur (Tan ve ark. 2010). Bunların yanında Çiftçi Örgütlerinin Kurumsal Güçlendirilmesi (IRFO), Köy Bazlı Katılımcı Yatırım Programı (KBKYP), Tarım Satış Kooperatiflerinin (TSK) ve Tarım Satış Kooperatif Birliklerinin (TSKB) Yeniden Yapılandırılması ve Özerkleştirilmesi projeleri tarım reformunun öne çıkan projeleri arasındadır.

Tarımsal üretime yönelik diğer bir gelişme ise, 2004 yılında Türk tarımında ilk stratejik planın hazırlanmasıdır. Hazırlanan planda güvenilir gıda, artan nüfusa yeterli besin kaynağı sağlama ve sürdürülebilir bir tarım sektörü amaçlanmıştır. (Yılmaz, 2008).

Bu dönem tarım politikalarının bir sonucu olarak OECD ve Dünya Bankası verilerine göre Türkiye tarımsal ekonomik büyüklükte 2002 yılında dünyada 11. sıradayken 2008 yılından itibaren Avrupa’da da 1. sıraya yükselmiştir. Tarımın Ulusal Gelire (GSYİH) katkısı 2002 yılında 23.7 milyar dolar iken, bu rakam 2014 yılında 57.2 milyar dolara ulaşmıştır. Türkiye 2014 yılında 1781 çeşit tarımsal ürünü 190 ülkeye ihraç etmiştir.

2014 yılında OECD’nin tarafından yayınlanan “Tarımsal Politikaları İzleme ve Değerlendirme Raporu”nda, 2013 yılında tarıma verilen toplam desteğin GSYH’ya oranının OECD ülkelerinde ortalama %0.8 olduğu, Türkiye’de ise bu oranın %2 olduğu ve Türkiye’nin OECD ülkeleri içinde toplam desteğin GSYH’ya oranı en yüksek ülkelerden biri olduğu belirtilmektedir. Türkiye tarımının Dünyanın 7. büyük tarımsal gücü haline geldiğinin açıklandığı raporda, ülkenin önemli bir ihracatçı ülke olduğu belirtilerek

yapılan tarım reformu projelerinin olumlu sonuçlar ürettiği belirtilmektedir (GTHB, 2016).

Özellikle 2000’li yıllardan sonra ortaya konan tarım reformuna yönelik projeler ülkenin tarım ürünleri ihracatını arttırmış, tarımsal üretimde bulunanların konuya yönelik bilinç düzeyini yükseltmiş ve genel olarak Türk tarımı daha güçlü hale gelmiştir. Bu durum da yarı-çevre durumunda tarif edilen Türkiye’nin son yıllarda -artan dahil işlem rejimi kapsamında ürün işleyen yurt dışından hammadde ithal eden bir ülke konumuna doğru gelmesini sağlamıştır (GTHB, 2016).

Bağımlılık kuramı ve merkez-çevre ilişkileri bağlamında değerlendirildiğinde Türkiye zengin doğal kaynaklarına ve jeopolitik önemine, sahip olduğu genç nüfus avantajlarına rağmen uluslararası kuruluşların 1980 yılı sonrası izledikleri neo-liberal politikalar çerçevesinde önemli ölçüde yurtdışı uygulamalarla bütünleşmiştir. Ancak, bu durum Türkiye ekonomisini dış etkilere daha açık hale getirmiş, artan sermaye ve döviz hareketleri ile dış ticaret serbestisi tarım sektörü politikalarının makro anlamda bir çevre ülke konumunda olmasına neden olmuştur. Ancak 2000’li yıllardan sonra ortaya konan tarım reformu ve getirdiği yenilikçi projeler Türkiye’nin tarım ihracatını arttırmış yarı-çevre durumundan merkez ülke konumuna doğru yönlendiği görülmektedir.

Türkiye’nin 2023 hedeflerine bakıldığında; hem “2019-2023 Stratejik Plan ”da hem de “11. Kalkınma Planı’nda küresel ölçekte model bir ekolojik kaynak yönetimi yapabilen bir ülke olmayı hedeflediği görülmektedir (TOB, 2019).

## 5. Sonuç ve Öneriler

İkinci Dünya Savaşı sonrası savaşlarla geçen yaklaşık yarım yüzyıllık zamandan sonra dünya yeniden yapılanırken, büyük imparatorluklar parçalanmış, ulus devletler kendilerine kalan miras ile yola devam etmeye çalışırken, sanayi devrimini yaşamış, son iki yüzyılımı bu şekilde ilerleme kaydederek geçirmiş Batılı ülkeler ile onlar kadar gelişmemiş ülkeler arasında kalkınma yönünde önemli farklılıklar olduğu görülmüştür.

Bazı düşünürler bu farklılıkların var oluş sebepleri ile sona erdirilebilme ihtimalleri üzerinde teoriler üretmeye başlamıştır.

Bu teorilerden bir tanesi de 1960’lı yıllarda Latin Amerika ülkeleri eksenli olarak ortaya atılan bağımlılık kuramıdır. Bu kurama göre ülkeler arası ilişkilerde gelişmişlik düzeyi önemli bir belirleyicidir.

Kuram terminolojisinde kullanılan merkez, yarı merkez ve çevre ülkeler arasında belirli bir işbölümü vardır. Bu işbölümü doğrultusunda az gelişmiş çevre ülkeler merkez ülkeler için bir pazar oluştururken merkez ülkeler de çevre ülkeleri uluslararası kredi kuruluşları nezdinde kredi imkânlarıyla destekleyerek maddi olanaklar sağlamaktadır. Bu teoriye göre az gelişmiş ülkelere yapılan bu yardımların amacı daha çok yardım alan çevre ülkenin iktisadi bir kısaca girmesidir. Bağımlılık kuramına göre bu tür bir bağımlılık ilişkisi devam ettikçe çevre ülkelerin kalkınması veya zenginleşmesi mümkün değildir.

Gelişimi getiren güç, kendi toplumsal ve ekonomik yapılarının talebi ile ortaya çıkmıştır. Ayrıca gelişmiş merkez ülkelerde devlet yerli üretimi geliştirip sermaye birikim sürecini desteklemekte ve dış ekonomik ilişkileri kendi ihtiyaçları doğrultusunda şekillendirmektedir. Bu ülkelerin gelişme yolunda attıkları en önemli adımı oluşturan sanayileşme iç pazarın büyümesiyle, iç pazarın büyümesi de tüketicilerin alım güçlerinin artmasıyla eşanlı olarak gelişmiştir. Doğal kaynaklar üzerindeki mülkiyet yapısının da nispeten dengeli dağılım göstermesi bu kaynaklardan elde edilen gelirlerde de adil dağılımı beraberinde getirmiştir. Bu sayede bir süre sonra merkez ülkeler kendilerine göre daha az gelişmiş ülkelerde kaynak aktarımını mümkün kılmıştır.

Az gelişmiş ülkeler zamanla daha çok hammadde ve işgücü ihraç ederken daha çok işlenmiş mamul ithal etmek durumunda kalmıştır. Az gelişmiş ve gelişmekte olan çevre ülkeler merkez ülkeler ile etkileşime girdikçe kendi gelişmeleri bu nedenlerle yavaşlamıştır.

Çevre ülkelerde merkez ülkelerin aksine devlet birikimi kendi sürdürülebilir kalkınması için kullanılamamaktadır. Dünya pazarına üretim yapmakla yükümlü olduğundan en temel görevi de yerli ekonomik üretimi dünya ekonomik sisteminin ihtiyaçlarına göre uyarlamaktır. Çevre ülkelerde hem dış ekonomik ticaret hem de üretim süreçleri toplumdaki tüketicilerin ihtiyaçlarından çok dünya pazarının ihtiyaçlarına göre planlanmaktadır. İşte tüm bu nedenlerle bağımlılık modeli eşitsiz kalkınma önermesini getirmektedir.

Konu Türkiye açısından ele alındığında, tarım sektörüne ait kadim bir geçmişe sahip Anadolu topraklarında uzun süredir ikamet etmekte olan Türkiye'nin bu anlamda oldukça zengin kaynaklara sahip olduğu açıkça görülmektedir. IMF ve DB gibi kuruluşların 1980 sonrası devam ettikleri müdahalelerle yerli tarımsal üretim önemli ölçüde yapısal değişim geçirmiş olmakla birlikte bölgesinde güçlülük arz eden yapısı, coğrafi ve jeopolitik konumu, sahip olduğu genç nüfus gibi özellikler ülkenin bağımsız kalkınma sağlama adına güçlü yanlarını ortaya koymaktadır. Bugün yarı-çevre ülke yapısı arz eden Türkiye'nin dışa kaynak aktarımında kontrolü kendi ihtiyaçlarını önceleyecek biçimde ele alması, zaten birçok kaynağa sahip olan ülkenin uzun vadede ekonomik kalkınma ve büyüme hızını arttıracaktır.

### **Kaynaklar**

DPT, 1990. Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı, Ankara.

Arslan, F., 2011. Wallerstein'in Modern Dünya Sistemi Modeli Açısından Modernleşme Kuramı, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Afyonkarahisar.

Avcıoğlu, D., 1973. Türkiye'nin Düzeni-Dün, Bugün, Yarın (6. Baskı). Bilgi Yayın Evi, Ankara.

Avcıoğlu, D. G., 2014. Immanuel Wallerstein'in Dünya Sistemi, Jeopolitik ve Jeokültür Kuramı, Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, Cilt 31 s.97-110.

Aysu, A., 2002. Tarladan Sofraya, Su Yayınları, İstanbul.

DPT, 1985. Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, Ankara.

DPT, 1963. Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, Ankara.

Boratav, K., 2016. Türkiye İktisat Tarihi, İmge Kitabevi, Ankara.

Bucak, C., 2003. Bağımlılık Teorisi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi ve Siyaset Bilimi Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Ankara.

DPT, 1979. Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı, Ankara.

Eğilmez, M., 2009. Makro Ekonomi, Remzi Kitabevi, İstanbul.

Fotourehchi, Z., Şahinöz, A., 2016. DTÖ Doha Müzakereleri ve Tarım Politikalarında Yeni Yönelimler, İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırma Dergisi, Cilt 5, Sayı 7, s. 2017-2040.

GTHB., 2016. Türkiye Tarımında Yapısal Değişiklikler ve Reformlar 2003-2015, T.C. Gıda, tarım ve Hayvancılık Bakanlığı.

Gökdemir, B., 2002. Tarımsal Reform ve Rekabet Politikası, Rekabet Dergisi, Sayı 11, s. 15-46.

Gökmen, C., 2013. Türk Modernleşmesinde Merkez-Çevre İlişkisi Bağlamında Milliyetçilik, Yüksek Lisans Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Afyonkarahisar.

DPT, 1968. İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, Ankara.

Mardin, Ş., 1990. Türkiye'de Toplum ve Siyaset, İletişim Yayıncılık A.Ş., İstanbul.

Narin, M., 2011. Türkiye Ekonomisi'nin Dinamikleri: Politika Arayışları, 1980'li Yıllardan Sonra Tarım Politikalarındaki Değişiklikler, Ekonomik Yaklaşım Kongresi, Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Ankara.

Oral, N., 2015. Türkiye'de Tarımın Ekonomi-Politik (1923-2013), TMMOB Ziraat

- Mühendisleri Odası Bursa Şubesi & NotaBene Yayınları, Ankara.
- TKB, 2004. Osmanlı'dan Günümüze Tarım ve Tarıma Hizmet Veren Kurumların Teşkilatlanma Süreçleri, T.C. Tarım ve Köyişleri Bakanlığı, Ankara.
- Özdemir, V., 2014. Türkiye'de Planlı Kalkınma Deneyimleri, Marmara Üniversitesi, İstanbul.
- Özertan, G., 2013. Türkiye Tarım Sektörü'nde Yapısal Dönüşüm ve Teknoloji Kullanımının Rolü, Boğaziçi Üniversitesi Ekonomi Bölümü, İstanbul.
- Kanbir Ö., 2010. Osmanlıdan Günümüze Türkiye'de Tarım Sektörü Ekonomi Politik Bir Yaklaşım, Lambert Academic Publishing, s. 99.
- Öztürk, Ş., Nas, F., Öztürk, P., Çalık, F., Özdemir, S., Kaygısız, E.ve İçöz, E., 2009. Küresel ve Ulusal Politikaların Yerel Tarım Üzerindeki Etkisi Muğla Köyler Örneği, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, s.157-176.
- DPT, 2001. Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, Ankara.
- Sencer, M., 1986. Kalkınma Planları ve Tarım, Tarım, Orman ve Köyişleri Bakanlığı Dokümantasyon Merkezi.
- Sevinç, H., 2011. Bölgesel Kalkınma Sorunsalı: Türkiye'de Uygulanan Bölgesel Kalkınma Politikaları, Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi, Cilt 6, Sayı 2, s.36-53
- Shils, E., 1961. Centre and Peripher., The logic of personal knowledge, Essays Presented to Michael Polani, s. 117-131.
- Stiglitz, J., 2006. Küreselleşme, Plan B Yayınları, İstanbul.
- Şahinöz, A., 2011. Tarım Sektörü, Türkiye Ekonomisi, Sektörel analiz. Türkiye Ekonomi Kurumu, Ankara.
- Şenses, F., 2001. Kalkınma İktisadı Yükselişi ve Gerilemesi, İletişim Yayınları, İstanbul.
- TOB., 2019. 2019-2023 Stratejik Plan, T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı, Ankara.
- Teoman, Ö., Tartıcı, N., 2012. Türkiye Tarımında Sözleşmeli Üreticilik-Kapitalist Dönüşümde Bir Halka Olabilir mi?, Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Cilt 30, Sayı 2, s. 163-187.
- Tunç, H., 2010. Wallerstein'e Göre Modern Dünya Sistemi. Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Türkiye Cumhuriyeti Kalkınma Bakanlığı. <http://www.kalkinma.gov.tr/Pages/BesYillikKalkinmaPlani.aspx> (17.12.2017).
- DPT, 1973. Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı, Ankara.
- Ünal, E., 2017. Toprak Biterken: Küresel Oligarşi ve Yaşamın Gaspı, Asikitap, İstanbul.
- Wallerstein, I., 1993. Jeopolitik ve Jeokültür, (Çev. M. Özel), İz Yayıncılık, İstanbul.
- Wallerstein, I., 1999. Sosyal Bilimleri Düşünmemek: 19. Yüzyılın Paradigmasının Sınırları, (Çev. T. Doğan.), Avesta Yayınları, İstanbul.
- Wallerstein, I., 2004. Dünya Sistemleri Analizi, Aram Yayıncılık, İstanbul.
- Wallerstein, I., 2009. Liberalizmden Sonra, (Çev. E. Öz), Metis Yayınları, İstanbul.
- Yavuz, F. (Ed.), 2005. Türkiye'de Tarım, Tarım ve Köyişleri Bakanlığı, Ankara.
- DPT, 1996. Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, Ankara.